

Sverige under andra världskriget

MICHAEL F. SCHOLZ*

Uppsala universitet

Obalans i svensk historieforskning om Sverige under andra världskriget

Totalförsvarets kunskapsinsamling av tidigare svenska erfarenheter med psykologiska krigföringsmetoder och implementeringen av ett psykologiskt försvar förblir rudimentärt på grund av en obalans i svensk historieforskning om Sverige under andra världskriget. Vår kunskap om stormaktspropagandans roll för svensk opinionsutveckling och dess påverkan på svenskarnas vardagsliv under andra världskriget brister. Med allt bättre tillgång till arkiv i olika länder, inklusive Sverige, vore det på tiden att göra en samlad forskningsinsats på detta område. Det skulle bli en viktig komplettering till dagens forskning om Sverige under andra världskriget.

Återuppbyggnaden av ett civilt försvar i Sverige i dag är en följd av ett försämrat säkerhetspolitiskt läge. Tre områden bedöms inom Totalförsvarets forskningsinstitut, FOI, och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap, MSB, som centrala för uppbyggnaden av ett motståndskraftigt civilt försvar: försvarsvilja, försörjningsförmåga och förståelse av hotbild.¹ Redan i dag utsätts Sverige för påverkansoperationer som undergräver försvarsviljan och hotar den fria åsiktsbildningen. Det psykologiska försvaret är således ett grundläggande strategiskt område som angår hela totalförsvaret.² Återuppbyggnaden av ett psykologiskt försvar åtföljs av utredningar och kunskapsinsamlingar, däribland historiska

* Professor i historia vid Institutet för Rysslands- och Eurasienstudier

1. *Civilt försvar i gråzon*. FOI-Rapport 4769, Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) (Stockholm 2019). Rapporten är resultat av ett forskningsprojekt inom området civilt försvar som MSB har finansierat.

2. Niklas H. Roszbach, "Psykologiskt försvar – Avgörande för svensk försvarsförmåga", i *Strategisk utblick 7: närområdet och nationell säkerhet*, Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) (Stockholm 2017) s. 45–50.

studier. Men när tidigare erfarenheter från det psykologiska försvaret studeras, finns det från andra världskriget bara studier kring den tyska propagandan. Sverige var under kriget utsatt av påverkansoperationer från många håll, och dessa erfarenheter är till större delen okända och ingår därför inte i Totalförsvarets kunskapsbank.³ Den uppkomna situationen beror på en obalans i svensk historieforskning kring Sverige under andra världskriget. Denna obalans är i sin tur resultat av Sveriges så kallade neutralitetspolitik, som bättre beskrivs som ”försiktig balanspolitik mellan stormakterna”.⁴ Balanspolitiken medförde att Sverige inte vågade kritisera stormakterna, varken under andra världskriget eller under det efterföljande kalla kriget. Med undantag för Tyskland, som förlorade kriget, förblev studerandet av stormakternas agerande tabubelagt. I dag, mer än 70 år efter andra världskrigets slut, borde liknande säkerhetspolitiska hänsynstaganden tillhöra det förflutna.

Bristerna i svensk forskning om andra världskriget

Svensk historieskrivning om Sverige under andra världskriget har traditionellt varit fokuserad på Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen. Sedan 1990-talet har en moraldebatt pågått, vilken kretsar kring eftergiftspolitikens gentemot Hitlertyskland och tyskvänlighet bland svenskarna som för det mesta tolkas lika med nazivänlighet.⁵ Så var fallet med Klas Åmarks monumentala *Att bo granne med ondskan* (2011), som kan betraktas som slutrapport av ett mångårigt forskningsprojekt om Sveriges agerande under andra världskriget, ett projekt som Vetenskapsrådet finansierade och som bedrevs på regeringens uppdrag med Åmark koordinatör.⁶ Relationer till andra länder än

3. Så är fallet med Niklas H. Roszbach, *Fighting propaganda: The Swedish experience of psychological warfare and Sweden's psychological defence, 1940–1960* (Stockholm 2017).

4. Kent Zetterberg, ”Eftergifter och motstånd: Sveriges säkerhetspolitik, strategi och överlevnad 1939–45”, i Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm 2007) s. 105–120, 105.

5. Jmf. Andersson & Tydén (red.) (2007); Maria Björkman, Patrik Lundell & Sven Widmalm (red.), *De intellektuella förråderi? Intellektuellt utbyte mellan Sverige och Tredje riket* (Lund 2016).

6. Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Stockholm 2011); Stig Ekman, Klas Åmark & John Toler (red.), *Sweden's relations with nazism, Nazi Germany and the holocaust: A survey of research* (Stockholm 2003); Vetenskapsrådets slutredovisning: <https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25bb6/1529480527881/Sveriges-foerhaallande-nazism-nazi-foerintelsen_VR_2006.pdf> (30/11 2019).

Tyskland diskuterades inte. Det gäller också efterverkningarna och effekterna av andra världskrigets propagandakrig på den offentliga debatten i Sverige. Av den anledningen blev det bara den tyska nazismen som Johan Östling undersöker i sin prisade avhandling *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (2008).⁷

Sveriges historia under andra världskriget kan dock inte begränsas enbart till relationen till Tyskland. Det fanns fler aktörer och även Sveriges relationer med dem borde undersökas närmare. Under krigets andra hälft, med början vid årsskiftet 1942–1943, gick den svenska balanspolitiken ut på eftergifter till de västallierade. Dessa var minst lika omfattande som de tidigare för Tyskland. Svenska folkets och svenska medias allmänt positiva inställning till USA och Storbritannien går emellertid ännu längre tillbaka. Svenskarna förblev i stort kritiska mot Sovjetunionen, oaktad att den store grannen i öster blev allierad med västmakterna och sedan tillhörde segermakterna. Men det har i svensk historieforskning bara undantagsvis uppmärksammats.⁸ För den mest balanserade historieskrivningen om Sverige under andra världskriget står den skotske historikern John Gilmour med sin framställning av den svenska erfarenheten av andra världskriget från 2010. Även om bokens titel lyder *Hitler, Stalin och Sverige*, berättar Gilmour också om Sveriges relationer till västmakterna.⁹

Brytningsåret 1943 – från svenskhet till västvänlighet

I början av kriget var den tyska propagandan i Sverige överlägsen alla andra makters. Efter ockupationen av Norge och Danmark och segern i Frankrike var den till och med nästan allenarådande.¹⁰ Men den brittiska propagandan återhämtade sig snart, och med USA:s inträde i kriget började den angloamerikanska propagandans segertåg. Året 1943 blev ett

7. Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm 2008); dens., *Sweden after Nazism: Politics and culture in the wake of the Second World War* (New York 2016).

8. Torvald Höjer, "Neutralitetspolitiken under andra världskriget", i Lennart Hirschfeldt (red.), *Svensk utrikespolitik under 1900-talet* (Stockholm 1958) s. 69; Lars Gyllenhaal, *Tyskar och allierade i Sverige* (Stockholm 2011); Zetterberg (2007).

9. John Gilmour, *Sweden, the Swastika and Stalin: The Swedish experience in the Second World War* (Edinburgh 2010); dens., *Hitler, Stalin och Sverige: Ett nytt perspektiv på den svenska erfarenheten av andra världskriget* (Stockholm 2016).

10. Till exempel Åke Thulstrup, *Med lock och pock: Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45* (Stockholm 1962); Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm 2005).

dramatiskt år för Sverige, strategiskt, säkerhetspolitiskt och opinionsmässigt. Det blev allt tydligare att Tyskland skulle förlora kriget. Den svenska regeringen såg sig manad till att anpassa sin balanspolitik till det förändrade läget. Samlingsregeringen bestämde sig för att närma sig de västallierade utan att bryta direkt med Tyskland.¹¹ Störst prioritet hade relationen till USA. Detta land hade blivit en allt viktigare handelspartner och den svenska regeringen var oroad för hur denna relation skulle bli efter kriget. I USA var Sverige bilden inte den bästa och det gällde därför att förbättra relationerna. Bland åtgärder märks särskilt att begränsa den patriotiskt blågula svenskhetspropagandan och i stället öppna Sverige kulturellt mot väst. All kritik mot västmaktspropagandan ställdes in. Från och med 1943 var bara nämnandet av västmaktspropaganda tabubelagd i Sverige.

Tydligast blev förändringen i samband med den så kallade Spectator-affären. Den handlade om den av pseudonymen "Spectator" utgivna broschyren *Svenskarna och propagandan*. Bakom pseudonymen dolde sig Gunnar Unger, sekreterare vid Statens Informationsstyrelse (SIS), och Nils-Eric Ekblad, chef för SIS:s Upplyningsavdelning. Ekblad hade samtidigt en hemlig befattning som chef för Samordningsbyrån för motpropaganda, en fristående sektion inom SIS, med uppgift att bemöta utländska maktens propaganda i Sverige. Skriften pekade särskilt på den "anglosaxiska propagandan" med en "effektiv stödpropaganda av inhemskt ursprung till förmån för västmakterna och deras allierade", medan den tyska, nazistiska propagandan bedömdes som lättgenomskådlig. Angående den sovjetiska, kommunistiska propagandan drog Spectator slutsatsen, att svenska medborgare i gemen reagerade lika negativt mot kommunistisk som mot nazistisk propaganda. Därför anbefalles särskilda åtgärder mot anglosaxisk propaganda i Sverige.¹²

Skriften var ett resultat av Samordningsbyråns verksamhet sedan krigsutbrottet och hade passerat flera bearbetningssteg inom SIS och var godkänd av Informationsstyrelsens chef Sven Tunberg.¹³ Texten hade även gått i korrektur till utrikesminister Christian Günther, som tyckte den kunde ges ut, men under pseudonym. Men att publicera myndig-

11. Klaus-R Böhme, "Handel och hjälp", i Bo Hugemark & Göran Andolf (red.), *Nya fronter? 1943 – Spänd väntan* (Stockholm 1994) s. 350–383, s. 350.

12. Spectator, *Svenskarna och propagandan: Har Gallup rätt?* (Stockholm 1943).

13. Sverige och propagandan. Handlingar rörande svenskarna och propagandan. Statens informationsstyrelse, SE/RA/2703/3/5/FV1, vol. 475, Riksarkivet (RA).

hetsutövningens resultat av detta slag hade 1943 blivit "otidsenligt" och möttes av stark kritik – SIS hamnade i blåsväder. Ekblad omplacerades och skickades som beskickningsråd till Venezuela. Det blev tryckfrihetsmål, men åtalet lades ned våren 1944. Ändå fick Informationsstyrelsens chef Tunberg avgå och Samordningsbyrån avvecklades.¹⁴

I litteraturen har Spectator-affären flitigt diskuterats. Det skedde mest i samband med kritik mot så kallade tyskvänliga kretsar, men utan att studera bakomliggande fakta. Sådana finns till exempel i form av sammanställningar i Allmänna säkerhetstjänstens och Samordningsbyråns arkiv.¹⁵ Amerikanska och brittiska handlingar angående propagandaåtgärder i Sverige under kriget har sedan tidigt 1980-tal avhemligats och blivit successivt tillgängliga. Dessa visar den anglosaxiska propagandans engagemang och framgångar under andra hälften av kriget i alla slags svenska media.¹⁶

Med den aktuella återuppbyggnaden av ett civilt försvar i Sverige har Spectators diskussion om "grundläggande nationella värden" som "vår territoriella integritet, vår självbestämmanderätt, vårt lagbundna samhällsskick" fått förnyad aktualitet.¹⁷ Det borde i dag väcka till eftertanke när det står i broschyren:

Många svenskar märker icke att de är föremål för propagandapåverkan. Av de personer, som över huvud observerar någon propaganda, kan den övervägande delen blott genomskåda de klumpigaste och grövsta formerna av påverkan. Slutsatsen måste väl vara att det svenska folket oreflekterat accepterar de mera subtila och därför farligare uttrycken för osvensk propaganda som självklar och tillbörlig beståndsdel i sin egen politiska åsiktsbildning.¹⁸

"Osvensk propaganda" syftar här på ett med "Sveriges intressen icke förenligt ställningstagande till förmån för någon främmande makt eller sådan makts politiska system".¹⁹ Förklaringen var att en effektiv form för

14. Kurt Lindal, *Om kriget hade kommit* (Stockholm 2004) s. 288–289; Gunnar Unger, *Rapsodi i blått: Minnen och människor 1915–1955* (Stockholm 1974).

15. Till exempel: PM angående den anglosachsiska propagandan, Statens informationsstyrelse, Samordningsbyrån, FVIII Avdelningscheferna, vol. 112, RA.

16. Arkiv från Office of Strategic Services (OSS), Office of War Information (OWI) och Special Operations Executive (SOE), särskilt Political Warfare Executive, är i dag i stor utsträckning även tillgängliga på nätet.

17. Spectator (1943) s. 8.

18. Spectator (1943) s. 7.

19. Spectator (1943) s. 8.

propagandapåverkan inte begagnar sig av iögonenfallande medel, utan av indirekt, icke uppmärksammas propaganda. Här nämner broschyren bland annat den så kallade kulturpropagandan, ”som normalt bedrivs av alla civiliserade stater och vanligtvis har en fullt legitim karaktär, men som under rådande förhållanden ofta får låna sig till krigspropagandistiska syften”.²⁰ Utländska makters intressen gick enligt Spectator ut på att ”direkt draga in Sverige i den militära uppgörelsen på sin sida”, att ”förvandla vårt land till ett ideologiskt, ekonomiskt och slutligen även strategiskt uppmarschområde för sin räkning”. De ville ”misstänkliggöra och nedvärta motståndaren” samt ”skapa sympati, förståelse eller åtminstone fruktan för det egna landet och dess allierade”.²¹ I motsats till alla andra parters propaganda beskrivs den anglosaxiska propagandan som ”avsevärt smidigare och diskretare”, vilken ”skickligt undgått att dra uppmärksamheten till sig”. Dess ideologiska och praktisk-politiska synpunkter och målsättningar var välbekanta för den svenske medborgaren, påpekades det, och överensstämde med svenskens åskådning. Därför drog Spectator slutsatsen, att den blev ”så mycket farligare, *om och när* den skulle tendera att komma direkt i strid mot svenska riksentressen”.²²

Efterkrigsdebatten om främmande makts propaganda

Efter kriget fortsatte ett systematiskt tiggande om den segerrika stormaktsalliansens propaganda i Sverige. Ett exempel är undersökningen av propaganda i samband med den offentliga debatten i Sverige rörande krigsårens politik, som pågick under den omedelbara efterkrigstiden.

Debatten resulterade i ett antal offentliga utredningar och vitböcker. Socialdepartementet, som under kriget hade ansvar för Allmänna säkerhetstjänsten, stod för undersökningarna av den utländska propagandan i Sverige under krigsåren. Ett år efter kriget publicerades första resultatet i serien *Statens offentliga utredningar* (SOU, 1946:86): ”Den tyska propagandan i Sverige”. Utredningen byggde på uppgifter ur brev, telefonsamtal, telegram och propagandapublikationer, vilka passerat säkerhetstjänstens organ, samt på annat material som ställts till säkerhetstjänstens förfogande.²³ För sammanställningen svarade Georg K:son

20. Spectator (1943) s. 24.

21. Spectator (1943) s. 10.

22. Spectator (1943) 38–39.

23. *Den tyska propagandan i Sverige under krigsåren 1939–1945*, SOU 1946:86 (Stockholm 1946) s. 7.

Kjellberg, som under kriget varit föreståndare för Allmänna säkerhetstjänstens Informationskontor. Kontoret upprättades i september 1940 med uppdrag att från säkerhetstjänstens olika avdelningar samla och i rapporter framlägga uttalanden och uppgifter. Inte bara den tyska utan också brittiska, amerikanska och sovjetryska propagandan bevakades. Kjellbergs kartläggning av den tyska propagandan recenserades i Högerpartiets teoretisk-politiska organ *Svensk Tidskrift* av Ekbergs efterföljare som chef för Samordningsbyrån för motpropaganda, Thede Palm. Han var sedan 1946 chef för Sveriges nya militära underrättelsetjänst T-kontoret. Palm beklagade att man inte kunde "värdesätta den tyska propagandan mot bakgrunden av andra makters propaganda". Statsrådet Eje Mossberg, uppdragsgivare för själva utredningen, hade i riksdagen som svar på en interpellation meddelat, att något ytterligare utnyttjande av säkerhetstjänstens material för att framlägga utslagen av andra makters propagandaverksamhet inte skulle ske.²⁴ Visst hade Kjellberg också sammanställt en PM "över den brittiska, amerikanska och sovjetryska propagandan i Sverige under krigsåren 1939–1945". Men denna rapport fick allmänheten alltså inte ta del av.²⁵

Efterföljande dokumentation under utrikesdepartementets ansvar tog upp svensk-danska och svensk-norska relationer under krigsåren, i viss utsträckning även svensk-tyska relationer samt Sveriges förhållande till stormakterna tiden innan Tysklands anfall på Danmark och Norge den 9 april 1940.²⁶ Wilhelm M. Carlgren, sedan 1945 vid Utrikesdepartementets arkiv, och åren 1965–1987 chef för arkivet, kritiserade 1989 en obalans i vitböckerna. "Denna dokumentation var på inga vis tillräcklig för en rättvisande bedömning av krigsårens utrikespolitik och utrikesminister", skriver han.

Framför allt hade förhållandena till den segerrika stormaktsalliansen England-Sovjetunionen-USA under de sista krigsåren lämnats utan all dokumentation över huvud taget.

24. Thede Palm, "Den tyska propagandan under kriget", *Svensk Tidskrift* (1947) s. 123–127; se även dens., *Några studier till T-kontorets historia* (Stockholm 1999) s. 9–19.

25. P.M. över den brittiska, amerikanska och sovjetryska propagandan i Sverige under krigsåren 1939–1945, Georg K:son Kjellbergs arkiv, RA.

26. *Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget* (Stockholm 1947–1948).

I de utgivna vitböckernas perspektiv kom den svenska utrikespolitiken under kriget enligt hans uppfattning därför ”att te sig som mer ensidig, mer Tysklandsorienterad än den utifrån en vidare infallsvinkel faktiskt varit”.²⁷

Utöver publikationsverksamhet och arbete i parlamentariska och andra undersökningskommittéer genomförde regeringen internt en granskning av lojaliteten inom militären, polisen och den allmänna förvaltningen. Även här gällde det tyskvänliga sympatier och kontakter med Tyskland. Den påbörjade officiella historien för svensk utrikespolitik kom inte längre än till 1939. Även dokumentationen från den militära sidan om beredskapen under andra världskrigets stötte på hinder. Materialsamlingen kunde slutföras 1952 och en bearbetning påbörjades, men det första utkastet av den så kallade Beredskapsboken (1955 års upplaga) underkändes. I motiveringen heter det bland annat: ”Boken måste befrias från en hel del uttalanden om främmande makter, som till sin form äro förklenande eller innebära kritik.” En färdig bok såg inte dagens ljus förrän 1982, då utan källhänvisningar och utan att nämna relationen till västmakterna.²⁸ När man i boken diskuterar de militära insatserna på säkerhetstjänstens område, konstateras att de västallierades hemliga underrättelsetjänst ”synes” huvudsakligen ha varit inriktad på att utforska förhållanden som rörde den tyska krigsmakten och krigspotentialen, men det ”förekom även illegala handlingar för de västallierades räkning som mera direkt kunde skada svenska intressen”, som industrispionage. Propaganda nämns inte.²⁹

I det stora projektet ”Sverige under andra världskriget”, med 21 avhandlingar och andra akademiska verk publicerade åren 1971–1986, uppmärksammades den anglosaxiska propagandan och stödpropagandan bara i liten utsträckning. Den enda studien i statlig informationspolitik förblev en opublicerad licentiatavhandling.³⁰ Att Sverige under kriget var utsatt för propaganda från flera håll, tematiserades helt enkelt inte. Wilhelm M. Carlgren skrev på regeringens uppdrag 1973 standardverket

27. Wilhelm M. Carlgren, *Korten på bordet? Svenska vitböcker om krigsårens utrikespolitik* (Stockholm 1989) s. 77.

28. Carl-Axel Wängel (red.), *Sveriges militära beredskap 1939–1945* (Stockholm 1982).

29. Hakon Leche, ”Huvuddragen av de militära insatserna på säkerhetstjänstens område”, i Wängel (red.) (1982) s. 579–602.

30. Göran Boberg, ”Statens informationsstyrelse: Studier i statlig informationspolitik 1939–1945”. Oppublicerad licentiatavhandling, framlagd vid Statsvetenskapliga institutionen i Stockholm 1973.

Svensk utrikespolitik 1939–1945 där den förda svenska utrikespolitiken försiktigt beskrivs som ”mer en konjunkturernas än en principernas politik”. Därmed var allt sagt om propaganda i den officiella historiskrivningen.³¹ Först efter kalla krigets slut tematiserar den svenska historieforskningen de i propagandakriget involverade myndigheterna mer ingående: Statens Informationsstyrelse (SIS), Samordningsbyrån för motpropaganda, Allmänna säkerhetstjänstens informationskontor och Pressrådet.³² Historiker från andra länder har däremot intresserat sig för anglosaxisk propaganda i Sverige under andra världskriget, med undantag av Harald Runbloms studie från 1992 om den US-amerikanska propagandan i de skandinaviska länderna under andra världskriget.³³

Vår kunskap om stormaktspropagandans roll för svensk opinionsutveckling och dess påverkan på svenskarnas vardagsliv under andra världskriget har därför stora och allvarliga brister. Med allt bättre tillgång till arkiv i olika länder, inklusive Sverige, är det på tiden att det görs en samlad, jämförande forskningsinsats på området. En sådan satsning skulle ge viktiga kompletterande perspektiv till forskningen om Sverige under andra världskriget.

31. Wilhelm M. Carlgren, *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (Stockholm 1973) s. 5.

32. Johnny Wijk, ”Censur- och propagandaministeriet: en översikt av Informationsstyrelsens verksamhet 1940–45 utifrån dess efterlämnade arkiv”, *Historisk tidskrift* 110:1 (1990) s. 21–49; Göran Andolf, ”De grå lapparna: Regeringen och pressen under andra världskriget”, i Bo Hugemark (red.), *Nya fronter?* (Stockholm 1994) s. 304–349. Se även Hanna Kjellgren, *Staten som informatör eller propagandist?* (Göteborg 2002) särskilt s. 124–160.

33. Robert Cole, *Britain and the War of Words in Neutral Europe, 1939–1945: The Art of the Possible* (London 1990); Tore Pryser, *USAs hemmelige agenter: Den amerikanske etterretningstjenesten OSS i Norden under andre verdenskrig* (Oslo 2010); Gilmour (2010); Harald Runblom, ”American propaganda in Scandinavia during the Second World War”, i *Networks of americanization: Aspects of American influence in Sweden* (Uppsala 1992) s. 38–54.